

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Αγάπη και προσκολλήσεις

Κανέννας που ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του και μετατρέπει το καθετί σε ζήτημα δικής του ωφελιμότητας δεν μπορεί να ζήσει ευτυχισμένα: πρέπει να ζεις για τον διπλανό σου σαν να ζεις για τον εαυτό σου.

ΣΕΝΕΚΑΣ¹

Κανέννας άνθρωπος δεν είναι νησί, πλήρης από μόνος του: κάθε άνθρωπος είναι κομμάτι της ηπείρου, τμήμα της στεριάς.

ΤΖΩΝ ΝΤΟΝΝ²

Το 1931, όταν ήταν τεσσάρων ετών, ο πατέρας μου διαγνώστηκε με πολιομυελίτιδα. Μεταφέρθηκε αμέσως σε έναν θάλαμο απομόνωσης στο τοπικό νοσοκομείο του Μπρούκλιν, στη Νέα Υόρκη. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε θεραπεία ούτε εμβόλιο για την πολιομυελίτιδα, και οι κάτοικοι των πόλεων ζούσαν με τον φόβο της εξάπλωσης της ασθένειας. Για αρκετές εβδομάδες ο πατέρας μου δεν είχε επαφή με κανέναν, με μόνη εξαίρεση τις σποραδικές επισκέψεις μιας νοσοκόμας που φορούσε μάσκα. Η μητέρα του τον επισκεπτόταν καθημερινά, αλλά δεν μπορούσε να κάνει τίποτα άλλο παρά να του γνέφει και να προσπαθεί να του μιλήσει μέσα από το τζάμι της πόρτας. Ο πατέρας μου θυμάται που της φώναζε, την παρακαλούσε να μπει μέσα. Αυτό πρέπει να της ράγιζε την καρδιά: μια μέρα λοιπόν αγνόησε τους κανόνες και μπήκε στο δωμάτιο. Την κατάλαβαν και την επέπληξαν αυστηρότατα. Ο πατέρας μου ξεπέρασε την αρρώστια χωρίς να μείνει παράλυτος, αλλά η εικόνα αυτή έχει μείνει μέσα μου για πάντα: ένα αγοράκι, μόνο του σε ένα δωμάτιο, να κοιτάζει τη μητέρα του μέσα από το τζάμι μιας πόρτας.

Ο πατέρας μου είχε την κακή τύχη να γεννηθεί στο σταυροδρόμι τριών μεγάλων ιδεών. Η πρώτη ήταν η μικροβιακή θεωρία, η οποία προτάθηκε τη

δεκαετία του 1840 από τον Ίγκνατς Ζέμελβαϊς, και ενσωματώθηκε στη νοσοκομειακή και οικιακή υγιεινή με ολοένα μεγαλύτερη αυστηρότητα τον αιώνα που ακολούθησε. Όταν οι παιδίατροι άρχισαν να συλλέγουν στατιστικά στοιχεία από ορφανοτροφεία και ιδρύματα για εγκαταλελειμμένα παιδιά τη δεκαετία του 1920, κατέληξαν να φοβούνται πάνω απ' όλα τα μικρόβια. Από τότε που τηρούνταν αρχεία στα ιδρύματα αυτά, όλα τα στοιχεία έδειχναν ότι τα περισσότερα παιδιά που εγκαταλείπονταν εκεί πέθαιναν μέσα σε έναν χρόνο. Το 1915 ένας γιατρός στη Νέα Υόρκη, ο Χένρυ Τσέιπιν, ανέφερε στον Αμερικανικό Παιδιατρικό Σύλλογο ότι στα εννέα από τα δέκα ιδρύματα που είχε επιθεωρήσει όλα τα παιδιά είχαν πεθάνει πριν από τα δεύτερα γενέθλιά τους.³ Καθώς οι παιδίατροι άρχισαν να αντιλαμβάνονται τους θανάσιμους κινδύνους των ιδρυμάτων για τη ζωή των μικρών παιδιών, αντέδρασαν εύλογα ξεκινώντας μια εκστρατεία κατά των μικροβίων. Τα ορφανοτροφεία και τα νοσοκομεία έθεσαν ως προτεραιότητά τους την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απομόνωση των παιδιών σε καθαρούς θαλάμους για να αποφεύγεται η μόλυνση του ενός από το άλλο. Τα κρεβάτια χωρίστηκαν μεταξύ τους, τοποθετήθηκαν ανάμεσά τους διαχωριστικά, οι νοσοκόμες κρύφτηκαν πίσω από μάσκες και γάντια, και οι μητέρες δέχονταν επιπλήξεις όταν παραβίαζαν την καραντίνα.

Οι δύο άλλες μεγάλες ιδέες ήταν η ψυχανάλυση και ο συμπεριφορισμός. Αν και οι θεωρίες αυτές συμφωνούσαν σε ελάχιστα σημεία, και οι δύο αποδέχονταν ότι η προσκόλληση του βρέφους στη μητέρα του βασιζόταν στο γάλα. Ο Φρόντ θεωρούσε ότι η λίμπιντο του βρέφους (δηλαδή η επιθυμία του για ευχαρίστηση) ικανοποιείται αρχικά μέσω του στήθους της μητέρας του, και επομένως το νήπιο αναπτύσσει την πρώτη του προσκόλληση (ψυχολογική ανάγκη) προς το στήθος. Βαθμιαία το παιδί γενικεύει την επιθυμία του αυτή προς τη γυναίκα στην οποία ανήκει αυτό το στήθος. Αν και οι συμπεριφοριστές δεν ενδιαφέρονταν για τη λίμπιντο, εντούτοις και εκείνοι θεωρούσαν ότι το στήθος είναι ο πρώτος ενισχυτικός παράγοντας, η πρώτη ανταμοιβή (γάλα) για την πρώτη συμπεριφορά (θηλασμός). Ο πυρήνας του συμπεριφορισμού, αν υπήρχε τέτοιος, ήταν η εξαρτημένη αντίδραση: η ιδέα ότι η μάθηση συντελείται όταν οι ανταμοιβές εξαρτώνται από συμπεριφορές. Η άνευ όρων αγάπη, δηλαδή η μη εξαρτώμενη από κάποια ορισμένη συμπεριφορά (όπως όταν κρατάμε, χαϊδεύουμε ή αγκαλιάζουμε ένα παιδί χωρίς να υπάρχει λόγος), θεωρήθηκε ο πιο σίγουρος τρόπος για να γίνουν τα παιδιά τεμπέλικα, κακομαθημένα και αδύναμα. Τόσο οι φροϋδικοί όσο και οι συμπεριφοριστές πίστευαν ότι η υπερβολικά τρυφερή μητρική φροντίδα βλάπτει τα παιδιά και ότι οι επιστημονικές αρχές θα μπορούσαν να βελτιώσουν τον τρόπο ανατροφής τους. Τρία χρόνια πριν από την εισαγωγή του πατέρα μου στο νοσοκομείο, ο πρωτοπόρος Αμερικανός συμπεριφοριστής (την εποχή πριν από τον Μπ. Φ. Σκίννερ) Τζων Γουάτσον, εξέδωσε το βιβλίο του *Psychological Care of Infant and Child*,⁴

που σημείωσε μεγάλη εμπορική επιτυχία. Ο Γουότσον περιέγραφε το όνειρό του: να έρθει μια μέρα όπου τα παιδιά θα μεγαλώνουν σε βρεφικές «φάρμες», μακριά από τις φθοροποιές επιδράσεις των γονιών. Μέχρι να έρθει όμως εκείνη η μέρα, παρότρυνε τους γονείς να χρησιμοποιούν συμπεριφοριστικές τεχνικές για να μεγαλώνουν δυνατά παιδιά: Μην τα σηκώνετε όταν κλαίνε, μην τα αγκαλιάζετε, μην τα παραχαϊδέυετε, απλώς μοιράζετε τους ανταμοιβές και τιμωρίες για κάθε καλή ή κακή τους πράξη.

Πώς είναι δυνατόν να παραπλανήθηκε τόσο πολύ η επιστήμη; Πώς είναι δυνατόν να μην είδαν γιατροί και ψυχολόγοι ότι τα παιδιά εκτός από γάλα χρειάζονται και αγάπη; Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι αυτή η ανάγκη· η ανάγκη για άλλους ανθρώπους, για άγγιγμα, για στενές σχέσεις. Κανένας άντρας, καμία γυναίκα, κανένα παιδί δεν είναι νησί. Οι επιστήμονες έχουν προχωρήσει πολύ από την εποχή του Τζων Γουότσον, και σήμερα υπάρχει μια πολύ πιο ευσπλαχνική επιστήμη της αγάπης. Η ιστορία αυτής της επιστήμης ξεκινά με ορφανά και μαϊμούδες ρέζους, και καταλήγει στην αμφισβήτηση της ζοφερής άποψης που είχαν για την αγάπη πολλοί αρχαίοι, της Ανατολής και της Δύσης. Οι ήρωες αυτής της ιστορίας είναι δύο ψυχολόγοι που απέρριψαν τις βασικές αρχές που διδάχτηκαν: Ο Χάρρυ Χάρλοου και ο Τζων Μπόουλμπυ. Οι δύο αυτοί άντρες είχαν αναγνωρίσει ότι κάτι έλειπε από τον συμπεριφορισμό και την ψυχανάλυση, αντίστοιχα. Παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπισαν, μεταμόρφωσαν τους επιστημονικούς τους κλάδους, έκαναν τη συμπεριφορά μας προς τα παιδιά ανθρώπινη, και έδωσαν στην επιστήμη τη δυνατότητα να βελτιώσει σημαντικά τη σοφία των αρχαίων.

Να έχεις και να κρατάς

Ο Χάρρυ Χάρλοου⁵ πήρε το διδακτορικό του το 1930 από το Πανεπιστήμιο Στάνφορντ· το αντικείμενο της διατριβής του ήταν η διατροφική συμπεριφορά των νεογνών ποντικών. Προσλήφθηκε στο Πανεπιστήμιο του Ουισκόνσιν, όπου κατέληξε να διδάσκει πολλές ώρες χωρίς να έχει τα απαραίτητα μέσα για την έρευνά του – δεν είχε ούτε εργαστήριο, ούτε ποντίκια, ούτε κανένα τρόπο να κάνει τα πειράματα που όλοι περίμεναν να δημοσιεύσει. Σε μια κίνηση απελπισίας, πήγε τους φοιτητές του στον μικρό ζωολογικό κήπο του Μάντισον, στο Ουισκόνσιν, όπου υπήρχε μια μικρή ομάδα από πρωτεύοντα θηλαστικά. Με τόσο λίγα ζώα, ο Χάρλοου και ο πρώτος μεταπτυχιακός του φοιτητής, ο Έιμπλ Μάσλοου, δεν μπορούσαν να κάνουν πειράματα με ομάδες ελέγχου. Έτσι, αναγκάστηκαν να αρκεστούν στην παρατήρηση, να έχουν το μυαλό τους ανοιχτό και να μαθαίνουν από είδη πολύ συγγενικά με τον άνθρωπο. Στους πιθήκους και τις μαϊμούδες άρεσε να λύνουν γρίφους (οι άνθρωποι

τους έδιναν τεστ για να μετράνε τη σωματική τους επδεξιότητα και την ευφυΐα τους), και απ' ό,τι φαινόταν ασχολούνταν με διάφορες εργασίες αλλάζοντας και μόνο επειδή τους άρεσε. Αντιθέτα, οι συμπεριφοριστές υποστήριζαν ότι τα ζώα κάνουν μόνο αυτά για τα οποία έχουν δεχθεί ενίσχυση.

Ο Χάρλοου διαισθάνθηκε ότι είχε βρει κάποιο λάθος στον συμπεριφορισμό, αλλά δεν μπορούσε να το αποδείξει με ιστορίες ανεκδοτολογικού τύπου από τον τοπικό ζωολογικό κήπο. Χρειάζοταν απγνωσμένα ένα εργαστήριο όπου θα μέλειτούσε πρωτεύοντα, όχι ποντίκια, κι έτσι έφτιαξε ένα μέρος του κυριολεκτικά το έφτιαξε, μέσα σε ένα εγκαταλελειμμένο κτήριο, με τη βοήθεια των φοιτητών του. Σε αυτό το αυτοσχέδιο εργαστήριο, ο Χάρλοου και οι φοιτητές του θα εξόργιζαν για τα επόμενα τριάντα χρόνια τους συμπεριφοριστές δείχνοντας με ολοένα μεγαλύτερη ακρίβεια ότι οι μαιμούδες είναι ευφυή πλάσματα γεμάτα περιέργεια, που τους αρέσει να καταλαβαίνουν πώς λειτουργούν τα πράγματα. Αν και σε κάποιο βαθμό υτόκεινται στους νόμους της ενίσχυσης, όπως και οι άνθρωποι, ωστόσο στον εκέφαλο μιας μαιμούδας συμβαίνουν πολύ περισσότερα απ' όσα θα μπορούσε να συλλάβει ο εκέφαλος ενός συμπεριφοριστή. Για παράδειγμα, αν δίνει κανείς σε μια μαιμούδα σαφείς ως ανταμοιβή για κάθε σωστό βήμα στην επίλυση ενός γρίφου (όπως π.χ. το άνοιγμα ενός μηχανικού μάνταλου με διάφορα κινούμενα μέρη), αυτό στην πραγματικότητα παρεμποδίζει την επίλυση, διότι αποσπά την προσοχή της.⁶ Η μαιμούδα αντλεί ευχαρίστηση από την εργασία αυτή καθ' εαυτή.

Καθώς το εργαστήριο του Χάρλοου μεγάλωνε, αντιμετώπιζε χρόνια έλλειψη μαιμούδων. Η εισαγωγή τους στη χώρα ήταν δύσκολη, και όταν έφταναν συχνά ήταν άρρωστες, μεταφέροντας ένα σωρό λοιμώξεις στο εργαστήριο. Το 1955 ο Χάρλοου είχε την τολμηρή ιδέα να αρχίσει να εκτρέφει ο ίδιος μαιμούδες ρέζους. Κανένας δεν είχε δημιουργήσει ποτέ με εκτροφή μια αυτοσυντηρούμενη αποικία μαιμούδων στις Ηνωμένες Πολιτείες, πόσω μάλλον στο ψυχρό κλίμα του Ουισκόνσιν, αλλά ο Χάρλοου δεν πτοήθηκε. Άφησε τις μαιμούδες ρέζους του να ζευγαρώσουν, και πήρε τα μωρά λήγες ώρες μετά τη γέννησή τους για να τα σώσει από τις λοιμώξεις του συνωστισμένου εργαστηρίου. Μετά από πολλούς πειραματισμούς, αυτός και οι φοιτητές του δημιούργησαν ένα τεχνητό βρεφικό γάλα («φόρμουλα») με θρεπτικά συστατικά και αντιβιοτικά. Βρήκαν το βέλτιστο μοτίβο για το τάισμα, την εναλλαγή των κύκλων φωτός και σκότους, και τη θερμοκρασία. Κάθε μωρό μεγάλωνε μέσα στο δικό του κλουβί, προστατευμένο από τις ασθένειες. Ο Χάρλοου είχε πραγματοποιήσει κατά κάποιο τρόπο το όνειρο του Γουότσον για τη βρεφική φάρμα, και η «σοδειά» του αυξανόταν και φαινόταν υγιής. Όταν όμως οι μαιμούδες που είχαν μεγαλώσει στη φάρμα εντάχθηκαν στην ομάδα των άλλων, σάστισαν και πανικοβλήθηκαν. Ποτέ τους δεν ανέπτυξαν φυσιολογικές κοινωνικές δεξιότητες ή ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, και επομένως ήταν ακατάλα-

ληγες για πειράματα. Ο Χάρλοου και οι φοιτητές του έμειναν έκπληκτοι. Τι τους είχε διαφύγει;

Το κλειδί για τη λύση του μυστηρίου ήταν μπροστά στα μάτια τους, γαντζωμένο στα χέρια των μαϊμούδων, μέχρι που ένας μεταπτυχιακός, ο Μπλ Μέισον, τελικά το πρόσεξε: πάνες. Τα κλουβιά στο εκτροφείο των μωρών μαϊμούδων καλύπτονταν μερικές φορές με παλιές πάνες για να δημιουργείται κάτι σαν στρώμα και να προστατευθούν τα μωρά από το παγωμένο πάτωμα. Οι μαϊμούδες γαντζώνονταν από τις πάνες, ειδικά όταν ήταν φοβισμένες, και τις έπαιρναν μαζί τους όταν μεταφέρονταν σε άλλο κλουβί. Ο Μέισον πρότεινε στον Χάρλοου να κάνουν μια δοκιμή: Να εκθέσουν κάποιες νεαρές μαϊμούδες σε ένα κομμάτι ύφασμα και ένα κομμάτι ξύλο, για να δουν αν οι μαϊμούδες είχαν απλώς την ανάγκη να κρατάνε κάτι, ό,τι κι αν ήταν αυτό, ή αν υπήρχε κάτι ιδιαίτερο στο μαλακό ύφασμα. Ο Χάρλοου ενθουσιάστηκε με την ιδέα, αλλά καθώς την επεξεργαζόταν του δημιουργήθηκε ένα ακόμα μεγαλύτερο ερώτημα: Μήπως οι μαϊμούδες είχαν την έμφυτη ανάγκη να κρατάνε στατο της μητέρας; Μήπως οι μαϊμούδες είχαν την έμφυτη ανάγκη να κρατάνε κάποιον και να τις κρατάει κάποιος, μια ανάγκη που είχε μείνει εντελώς ανικανοποίητη στη φάρμα; Και αν ναι, πώς μπορούσε να το αποδείξει; Η απόδειξη του Χάρλοου έγινε ένα από τα διασημότερα ψυχολογικά πειράματα όλων των εποχών.

Ο Χάρλοου έθεσε την υπόθεση του γάλακτος σε άμεσο έλεγχο. Δημιούργησε δύο ειδών υποκατάστατα μητέρας, που το καθένα αποτελούνταν από ένα κύλινδρο περίπου στο μέγεθος μιας ενήλικης θηλικής μαϊμούς ρέζους και ένα ξύλινο κεφάλι που είχε μάτια και στόμα. Το ένα υποκατάστατο ήταν φτιαγμένο από σύρμα, ενώ το άλλο ήταν καλυμμένο με ένα στρώμα αφρώδους υλικού, που με τη σειρά του καλυπτόταν από μαλακό ύφασμα. Οκτώ μαϊμούδάκια ρέζους μεγάλωσαν σε κλουβιά, το καθένα μόνο του, μαζί με δύο υποκατάστατα μητέρας, ένα από το κάθε είδος. Τα τέσσερα από τα μαϊμουδάκια έπιναν γάλα μόνο από ένα σωληνάκι που έβγαине από το στήθος της συρμάτινης μητέρας. Για τα άλλα τέσσερα, το σωληνάκι έβγαине από το στήθος της υφασμάτινης μητέρας. Αν ο Φρόντ και ο Γουότσον είχαν δίκιο ότι η αιτία της προσκόλλησης ήταν το γάλα, τα μαϊμουδάκια θα έπρεπε να προσκολληθούν στην κούκλα που τους παρείχε το γάλα. Αλλά δεν συνέβη αυτό. Όλες οι μαϊμούδες περνούσαν σχεδόν όλο τον χρόνο τους γαντζωμένες πάνω στις υφασμάτινες μητέρες, σκαφαλώνοντας πάνω τους και κολλημένες σφιχτά πάνω στις μαλακές πτυχώσεις τους. Το πείραμα του Χάρλοου⁷ είναι τόσο κομψό και πειστικό που δεν χρειάζεται κανείς στατιστικά στοιχεία για να καταλάβει τα αποτελέσματά του. Αρκεί να δει τη διάσημη φωτογραφία, που σήμερα περιλαμβάνεται σε κάθε εισαγωγικό βιβλίο ψυχολογίας, στην οποία ένα μαϊμουδάκι είναι γαντζωμένο με τα πίσω πόδια του πάνω στην υφασμάτινη μαμά, ενώ εκτείνει το

σώμα του προς το πλάι για να πει γάλα από ένα σωληνάκι που προεξέχει από τη συρμάτινη μαμά.

Ο Χάρλοου υποστήριξε ότι η «καθησυχαστική επαφή» είναι μια βασική ανάγκη που έχουν τα νεαρά θηλαστικά για σωματική επαφή με τη μητέρα τους. Αν δεν υπάρχει πραγματική μητέρα, τα νεαρά θηλαστικά θα ψάξουν να βρουν οτιδήποτε δίνει περισσότερο την αίσθηση μιας μητέρας. Ο Χάρλοου επέλεξε τον συγκεκριμένο όρο πολύ προσεκτικά, διότι η μητέρα, ακόμα και η υφασμάτινη, καθησυχάζει τότε που το παιδί το έχει περισσότερο ανάγκη, και η καθησύχαση αυτή πηγάζει κατά κύριο λόγο από την άμεση επαφή.

Οι εκδηλώσεις οικογενειακής αγάπης συχνά συγκινούν τους ανθρώπους μέχρι δακρύων, και η υπέροχη βιογραφία του Χάρλοου με τίτλο *Love at Goon Park*,⁸ που έχει γράψει η Ντέμπορα Μπλουμ, είναι γεμάτη με συγκινητικές εκφράσεις οικογενειακής αγάπης. Παρότι ουσιαστικά πρόκειται για μια ευφρόσυνη ιστορία, στην πορεία της είναι γεμάτη λύπη και αγάπη χωρίς ανταπόδοση. Στο εξώφυλλο του βιβλίου, για παράδειγμα, βλέπουμε τη φωτογραφία μιας μικρής μαϊμουδίτσας ρέζους που είναι μόνη της μέσα σε ένα κλουβί και κοιτάζει την υφασμάτινη «μητέρα» της μέσα από ένα τζάμι.

Η αγάπη νικά τον φόβο

Η πορεία της ζωής του Τζων Μπόουλμπυ ήταν τελείως διαφορετική από εκείνη του Χάρλοου, παρότι οδήγησε τελικά στην ίδια ανακάλυψη.⁹ Ο Μπόουλμπυ ήταν ένας Άγγλος αριστοκράτης, που μεγάλωσε με νταντά και στάλθηκε εσωτερικός σε οικοτροφείο. Σπούδασε ιατρική και έγινε ψυχαναλυτής, αλλά τα πρώτα χρόνια των σπουδών του έκανε μια εθελοντική εργασία που διαμόρφωσε την υπόλοιπη σταδιοδρομία του. Εργάστηκε σε δύο ιδρύματα για δυσπρόσάρμοστα παιδιά, πολλά από τα οποία δεν είχαν καμία πραγματική επαφή με τους γονείς τους. Κάποια από αυτά ήταν απόμακρα και επιφυλακτικά: κάποια άλλα ήταν απελπιστικά προσκολλητικά, και τον ακολουθούσαν από δω κι από κει αγκωμένα αν τους έδινε έστω και την παραμικρή προσοχή. Αφού υπηρέτησε τη θητεία του στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Μπόουλμπυ επέστρεψε στην Αγγλία για να αναλάβει την παιδική κλινική σε ένα νοσοκομείο, και άρχισε να ερευνά το πώς επηρεάζει τα παιδιά ο αποχωρισμός από τους γονείς τους. Εκείνη την εποχή η Ευρώπη είχε βιώσει τους περισσότερους χωρισμούς παιδιών-γονέων από οποιοδήποτε άλλο μέρος στην ιστορία της ανθρωπότητας. Λόγω του πολέμου υπήρχαν αναρίθμητα ορφανά, προσφυγόπουλα αλλά και παιδιά που είχαν σταλεί στην ύπαιθρο για να είναι πιο ασφαλή. Ο νεοσύστατος Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανέθεσε στον Μπόουλμπυ να συντάξει μια έκθεση για τον καταλληλότερο τρόπο αντιμετώπισης αυτών των παιδιών.

Αφού επισκέφθηκε πολλά νοσοκομεία και ορφανοτροφεία, στην έκθεσή του που δημοσιεύτηκε το 1951 ο Μπόουλμπυ απέρριψε σθεναρά τις επικρατούσες αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ο αποχωρισμός και η απομόνωση είναι αβλαβείς, ενώ οι βιολογικές ανάγκες, όπως η διατροφή, είναι μέγιστης σημασίας. Για να αναπτυχθούν σωστά τα παιδιά χρειάζονται αγάπη, υποστήριξη.

Τα παιδιά χρειάζονται μητέρες.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 ο Μπόουλμπυ ανέπτυξε τις ιδέες του και άντεξε την περιφρονητική απόρριψη ψυχαναλυτών όπως η Άννα Φρόντ και η Μέλανι Κλάντν, τις θεωρίες των οποίων (σχετικά με τη λήμπινο και το στήθος) αντέκρουε. Είχε την καλή τύχη να γνωρίσει έναν κορυφαίο ηθολόγο εκείνης της εποχής, τον Ρόμπερτ Χάιντ, από τον οποίο έμαθε για τις νέες έρευνες που είχαν γίνει πάνω στη συμπεριφορά των ζώων. Ο Κόνραντ Λόρεντζ, για παράδειγμα, είχε δείξει ότι τα πατάκια, δέκα με δώδεκα ώρες αφότου σκάσουν από το αυγό, «δένονται» με οτιδήποτε κινείται στο περιβάλλον τους και έχει μέγεθος πάπιας, και στη συνέχεια το ακολουθούν από κοντά για μήνες.¹⁰ Στη φύση αυτό το στιδίοτε είναι πάντα η μαμά, αλλά στα πειράματα του Λόρεντζ οτιδίοτε κινούνται στον χώρο λειτουργούσε σαν μαμά – ακόμα και οι μπότες του (με αυτών μέσα). Αν και ο συγκεκριμένος οπτικός μηχανισμός «εντυπώματος» είναι αρκετά διαφορετικός από αυτό που συμβαίνει στον άνθρωπο, από τη στιγμή που ο Μπόουλμπυ άρχισε να μελετάει το πώς η εξέλιξη δημιουργεί μηχανισμούς για να διασφαλίσει τη σύνδεση μητέρας και παιδιού, είχε ανοίξει ο δρόμος για μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ γονέων και παιδιών στο ανθρώπινο είδος. Ο δεσμός δεν είναι απαραίτητο να προέρχεται από το γάλα, την ενίσχυση, τη λήμπινο ή οτιδήποτε άλλο. Η προσκόλληση μητέρας και παιδιού είναι τόσο σημαντική για την επιβίωση του παιδιού, που σε όλα τα ζωικά είδη τα οποία στηρίζονται στη μητρική φροντίδα υπάρχει ενσωματωμένο στη μητέρα και το παιδί ένα ειδικό σύστημα για αυτό τον σκοπό. Καθώς ο Μπόουλμπυ άρχισε να εστιάζει περισσότερο την προσοχή του στη συμπεριφορά των ζώων, διέκρινε πολλές ομοιότητες ανάμεσα στη συμπεριφορά των μωρών των μαϊμούδων και των ανθρώπων: Το μωρό γαντζώνεται στη μαμά, θηλάζει, κλαίει όταν εκείνη το αφήνει μόνο του, την ακολουθεί όποτε αυτό είναι δυνατόν. Όλες αυτές οι συμπεριφορές λειτουργούσαν στα άλλα πρωτεύοντα για να κρατάνε το παιδί κοντά στη μαμά, και όλες τους ήταν εμφανείς και στα παιδιά των ανθρώπων, ακόμα και το σήμα «σήκωσέ με» που στέλνει ένα μωρό απλώνοντας τα χέρια του.

Το 1957 ο Χάιντ έμαθε για τις μελέτες του Χάρλοου με την υφασμάτινη μητέρα, οι οποίες δεν είχαν δημοσιευτεί ακόμα, και μίλησε γι' αυτές στον Μπόουλμπυ· εκείνος έγραψε στον Χάρλοου και αργότερα τον επισκέφτηκε στο Ουισκόνσιν. Οι δύο άντρες έγιναν οι καλύτεροι σύμμαχοι και υποστηρικτές ο ένας του άλλου. Ο Μπόουλμπυ, ο μεγάλος θεωρητικός, δημιούργησε

το πλαίσιο που συνένωσε τις περισσότερες μετέπειτα έρευνες πάνω στις σχέσεις γονέων-παιδιών, ενώ ο Χάρλοου, ο μεγάλος πειραματιστής, προσέφερε τις πρώτες αδιάσειστες πειραματικές αποδείξεις της θεωρίας.

Η μεγάλη σύνθεση του Μπρούλμπτσον ονομάζεται «θεωρία της προσκόλλησης»,¹¹ και αντλεί στοιχεία από την επιστήμη της κυβερνητικής, η οποία μελετά τους τρόπους με τους οποίους τα μηχανικά και βιολογικά συστήματα αυτορρυθμίζονται ώστε να εκληρωθούν προκαθορισμένους στόχους καθώς οι εξωτερικές και εσωτερικές συνθήκες αλλάζουν. Η πρώτη μεταφορά που χρησιμοποιήσε ο Μπρούλμπτσον ήταν το πιο απλό κυβερνητικό σύστημα: ένας θερμοστάτης που ανάβει ένα θερμαντικό σώμα όταν η θερμοκρασία πέφτει κάτω από ένα καθορισμένο σημείο.

Η θεωρία της προσκόλλησης ξεκινά από την ιδέα ότι υπάρχουν δύο βασικοί στόχοι που καθοδηγούν τη συμπεριφορά του παιδιού: η ασφάλεια και η εξερεύνηση. Ένα παιδί που παραμένει ασφαλές επιβιώνει· ένα παιδί που εξερευνά και παίζει αναπτύσσει τις δεξιότητές και την ευφύα που απαιτεί η ενήλικη ζωή. (Αυτός είναι ο λόγος που τα μωρά όλων των θηλαστικών παίζουν, ενώ όσο μεγαλύτερος είναι ο μεταπαιός φλοιός τους τόσο μεγαλύτερη είναι και η ανάγκη τους για παιχνίδι.)¹² Οι δύο αυτές ανάγκες, όμως, συχνά συγκρούονται μεταξύ τους, και για τον λόγο αυτό ρυθμίζονται από ένα ειδός θερμοστάτη που ελέγχει το επίπεδο της ασφάλειας του περιβάλλοντος. Όταν το επίπεδο ασφαλείας είναι επαρκές, το παιδί παίζει και εξερευνά. Αμέσως όμως μόλις πέσει σε πολύ χαμηλό επίπεδο, είναι σαν να κλείνει ένας διακόπτης, και ξαφνικά η ανάγκη για ασφάλεια γίνεται ύψιστη προτεραιότητα. Το παιδί σταματάει να παίζει και πηγαίνει προς τη μαμά. Εάν αυτή δεν είναι κάπου κοντά, το παιδί κλάει, με ολόένα αυξανόμενη απόγνωση· όταν η μαμά επιστρέψει, το παιδί θέλει να την αγγίξει ή να λάβει κάποια άλλο είδος καθησύχαση προκειμένου να το σύστημα να επανέλθει στην προηγούμενη κατάσταση και να ξαναρχίσει το παιχνίδι. Αυτό είναι ένα παράδειγμα της «σχεδιαστικής» αρχής που είδαμε στο Κεφάλαιο 2: Αντιθέμενα συστήματα δρουν το ένα ενάντια στο άλλο ώστε να βρεθεί ένα σημείο ισορροπίας. (Οι πατέρες είναι επίσης εξαιρετικές μορφές προσκόλλησης, αλλά ο Μπρούλμπτσον επικεντρώθηκε στις προσκολλησεις μεταξύ μητέρας και παιδιού, οι οποίες συνήθως ξεκινούν νωρίτερα.)

Αν θέλετε να δείτε πώς λειτουργεί το σύστημα στην πράξη, απλά δοκιμάστε να ξεκινήσετε να παίζετε με ένα δίχρονο παιδί. Αν πάτε επίσκεψη σε ένα φιλικό σπίτι και γνωρίσετε το παιδί του ζευγαριού για πρώτη φορά, δεν θα χρειαστείτε πάνω από ένα λεπτό. Το παιδί νιώθει ασφάλεια στο οικείο του περιβάλλον, και η μητέρα του λειτουργεί σαν «ασφάλις βάση» κατά την ορολογία του Μπρούλμπτσον – σαν μια μορφή προσκόλλησης που η παρουσία της εγγυάται την ασφάλεια, αναστέλλει τον φόβο, και έτσι επιτρέπει τις εξερευνητικές που οδηγούν σε υγιή ανάπτυξη. Αν όμως οι φίλοι σας φέρουν τον γιο τους στο

επισκόπηση αυτή, οι ενήλικες βιώνουν την ίδια αλληλουχία φάσεων που είχε παρατηρήσει ο Μπούλμπυ στα παιδιά που νοσηλεύονταν σε νοσοκομείο: αρχικά νιώθουν άγχος και πανικό, ακολουθεί απάθεια και κατάθλιψη, και στη συνέχεια ανάρρωση μέσω συναισθηματικής αποκόλλησης. Η επισκόπηση έδειξε επίσης ότι η επαφή του στόμου με στενούς φίλους δεν βοηθά ιδιαίτερα να αμβλυωθεί ο πόνος, και ότι πολύ πιο αποτελεσματική ως προς αυτό είναι η ανανέωση της επαφής με τους γονείς του.

Αν το καλοσκεφτούμε, οι ομοιότητες ανάμεσα στις ερωτικές σχέσεις και τις σχέσεις γονιού-βρέφους είναι εμφανείς. Στο πρώτο κύμα του έρωτα, οι εραστές δεν χορταίνουν να κοιτάζουν ο ένας τον άλλο πρόσωπο με πρόσωπο, να αγκαλιάζονται, να παίζουν, να χαϊδεύονται, να φιλιούνται, να κάνουν μωρουδί-στικες φωνές και να απολαμβάνουν την ίδια έκλυση της ορμόνης ωκυτοκίνης η οποία συνδέει τις μητέρες με τα μωρά τους δημιουργώντας μεταξύ τους ένα είδος εξάρτησης. Η ωκυτοκίνη προετοιμάζει τα θηλυκά θηλαστικά για την τεκνοποίηση (πυροδοτώντας τις συσπάσεις της μήτρας και την έκλυση γάλακτος), αλλά επηρεάζει και τον εγκέφαλό τους, ενισχύοντας τις συμπεριφορές φροντίδας και μειώνοντας τα αισθήματα στρες όταν οι μητέρες βρίσκονται σε επαφή με τα παιδιά τους.²⁶

Αν και αυτή η ισχυρή προσκόλληση της μητέρας προς το βρέφος, η οποία συχνά ονομάζεται «σύστημα παροχής φροντίδας», είναι ένα διαφορετικό ψυχολογικό σύστημα από εκείνο της προσκόλλησης των βρεφών, είναι φανερό ότι τα δύο συστήματα εξελίχθηκαν παράλληλα. Τα σήματα δυσφορίας που εκτέμπει το βρέφος είναι αποτελεσματικά μόνο επειδή πυροδοτούν στη μητέρα την επιθυμία παροχής φροντίδας. Η ωκυτοκίνη είναι η κόλλα που συγκρατεί τα δύο μέρη ενωμένα. Παρότι στα δημοσιεύματα του τύπου η ωκυτοκίνη περιγράφεται υπεραπλουστευτικά ως μια ορμόνη που κάνει ξαφνικά τους ανθρώπους (ακόμα και δούτροπους άντρες) γλυκούς και τρυφερούς, πιο πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι μπορεί να θεωρηθεί επίσης ορμόνη του στρες για τις γυναίκες.²⁷ Εκκρίνεται όταν μια γυναίκα βιώνει στρες και οι ανάγκες προσκόλλησής της δεν ικανοποιούνται, προκαλώντας της την ανάγκη για επαφή με ένα αγαπημένο της πρόσωπο. Από την άλλη, όταν η ωκυτοκίνη πλημμυρίζει τον εγκέφαλο (ανδρών ή γυναικών) ενόσω δύο άνθρωποι βρίσκονται σε άμεση σωματική επαφή, επιδρά καταπραϊντικά και ηρεμιστικά, και ενδυναμώνει τον δεσμό μεταξύ τους. Στην περίπτωση των ενηλίκων, η μεγαλύτερη έκλυση ωκυτοκίνης (πέρα από τον τοκετό και τον θηλασμό) συμβαίνει την ώρα του σεξ.²⁸ Η σεξουαλική δραστηριότητα, ειδικά εάν περιλαμβάνει χάδια, εκτεταμένο άγγιγμα και οργασμό, ενεργοποιεί πολλά από τα κυκλώματα μέσω των οποίων δημιουργείται ο δεσμός του βρέφους με τον γονιό. Δεν είναι λοιπόν να απορεί κανείς που το στυλ προσκόλλησης κατά την παιδική ηλικία παραμένει και στην ενήλικη ζωή: Όλο το σύστημα προσκόλλησης παραμένει.

Η αγάπη και το διογκωμένο κεφάλι

Επομένως, οι σχέσεις αγάπης των ενηλίκων οικοδομούνται από δύο πανάρχαια και αλληλοσυμπλεκόμενα συστήματα: ένα σύστημα προσκόλλησης που συνδέει το παιδί με τη μητέρα και ένα σύστημα παροχής φροντίδας που συνδέει τη μητέρα με το παιδί. Τα συστήματα αυτά υπάρχουν από τότε που υπάρχουν και τα θηλαστικά – ίσως και από πιο παλιά, αφού τα έγχυον και τα πουλιά. Χρειάζεται ωστόσο να προσθέσουμε κάτι ακόμα για να ερμηνεύσουμε γιατί το σεξ συνδέεται με την αγάπη. Κανένα πρόβλημα· η φύση έδινε κίνητρα στα ζώα να αναζητούν το ένα το άλλο με σκοπό το σεξ πολύ πριν εμφανιστούν θηλαστικά ή πουλιά. Το «σύστημα ζευγαρώματος» είναι τελείως ξεχωριστό από τα άλλα δύο συστήματα, και περιλαμβάνει ιδιαίτερες περιχές του εγκεφάλου και ορμόνες.²⁹ Σε κάποια ζώα, όπως στους αρουραίους, το σύστημα ζευγαρώματος ενώνει το αρσενικό και το θηλυκό ακριβώς για όσο χρόνο απαιτείται για τη συνουσία. Σε άλλα είδη, όπως στους ελέφαντες, το αρσενικό και το θηλυκό είναι μαζί για αρκετές μέρες (όσο διαρκεί η γόνιμη περίοδος), στη διάρκεια των οποίων ανταλλάσσουν τρυφερά χάδια, παίζουν χαρούμενα και παρουσιάζουν πολλές άλλες ενδείξεις που θυμίζουν στους ανθρώπους που τα παρατηρούν αμοιβαίο έρωτα.³⁰ Ανεξάρτητα από τη διάρκεια αυτής της φάσης, στα περισσότερα θηλαστικά (όχι όμως στον άνθρωπο) τα τρία συστήματα διαπλέκονται με τρόπο απόλυτα προβλέψιμο. Αρχικά, ορμονικές μεταβολές που συμβαίνουν στο θηλυκό περί τον χρόνο της ωορρηξίας πυροδοτούν διεργασίες που προβάλλουν τη γονιμότητά της: Τα θηλυκά σκυλιά και οι θηλυκές γάτες, για παράδειγμα, εκλύουν φερομόνες· οι θηλυκοί χιμπατζήδες και μπονόμπο εμφανίζουν έντονο κόκκινο οίδημα στα γεννητικά όργανα. Στη συνέχεια, τα αρσενικά ερεθίζονται και ανταγωνίζονται μεταξύ τους (σε μερικά είδη) για το ποιος θα ζευγαρώσει. Το θηλυκό κάνει κάποιο είδος επιλογή (στα περισσότερα είδη), η οποία με τη σειρά της ενεργοποιεί το δικό της σύστημα ζευγαρώματος. Και μετά, κάποιους μήνες αργότερα, η γέννηση θέτει σε λειτουργία το σύστημα παροχής φροντίδας στη μητέρα και το σύστημα προσκόλλησης στο παιδί. Ο μπαμπάς μένει μόνος κι έρημος, περνώντας τον χρόνο του προσπαθώντας να ανησυχώσει με την οσμή κι άλλες φερομόνες ή να εντοπίσει κι άλλα θηλυκά με το χαρακτηριστικό οίδημα. Το σεξ προορίζεται για αναπαραγωγή· η αγάπη που διαρκεί είναι για τις μητέρες και τα παιδιά. Γιατί λοιπόν οι άνθρωποι είναι τόσο διαφορετικοί; Πώς κατάφεραν τα θηλυκά του ανθρώπινου είδους να κρύψουν όλα τα σημάδια ωορρηξίας και να κάνουν τους άντρες να ερωτεύονται αυτές και τα παιδιά τους;

Κανείς δεν ξέρει, αλλά η πιο ευλόγοφανής θεωρία³¹ κατά την άποψή μου ξεκινά από τη μεγάλη διόγκωση του ανθρώπινου εγκεφάλου για την οποία μιλήσαμε στα Κεφάλαια 1 και 3. Όταν οι πρώτοι άνθρωποι χωρίστηκαν

από τους προγόνους των σημερινών χιμπατζήδων, ο εγκέφαλός τους δεν ήταν μεγαλύτερος από εκείνον του χιμπατζή. Εκείνοι οι πρόγονοι του ανθρώπου δεν ήταν ουσιαστικά παρά δίποδοι πίθηκοι. Στη συνέχεια, όμως, πριν από περίπου 3 εκατομμύρια χρόνια, κάτι άλλαξε. Λόγω περιβαλλοντικών παραγόντων, ή μιας αύξησης στη χρήση εργαλείων που οφειλόταν σε ολοένα και μεγαλύτερη επιδεξιότητα των χεριών, η ανάπτυξη πολύ μεγαλύτερου εγκεφάλου και πολύ υψηλότερης ευφυΐας έγινε πολύ πλεονεκτική όσον αφορά την προσαρμογή. Υπήρχε όμως κάτι που μπλόκαρε, κυριολεκτικά, την αύξηση του μεγέθους του εγκεφάλου: ο γεννητικός σωλήνας. Υπήρχαν φυσικά όρια στο μέγεθος του κεφαλιού ενός μωρού που θα μπορούσαν να γεννήσουν τα θηλυκά των ανθρωπιδών έχοντας ταυτόχρονα μια λεκάνη που να τους επιτρέπει την όρθια βάδιση. Ένα τουλάχιστον είδος ανθρωπιδών (ο πρόγονός μας) ανέπτυξε μια καινοτόμο τεχνική που παρέκαμψε αυτό τον περιορισμό: Την έξοδο του μωρού από τη μήτρα πολύ προτού αναπτυχθεί ο εγκέφαλός του αρκετά ώστε να μπορεί να ελέγχει το σώμα του. Σε όλα τα άλλα είδη πρωτευόντων, η ανάπτυξη του εγκεφάλου επιβραδύνεται δραστικά λίγο μετά τη γέννα, διότι ο εγκέφαλος έχει σχεδόν ολοκληρωθεί και είναι έτοιμος να αναλάβει υπηρέσια: το μόνο που χρειάζεται είναι κάποιες λεπτές ρυθμίσεις, που γίνονται μέσα σε λίγα χρόνια όπου το μικρό παίζει και μαθαίνει κατά την παιδική ηλικία. Στο ανθρώπινο είδος, όμως, ο γρήγορος ρυθμός με τον οποίο αναπτύσσεται ο εγκέφαλος του εμβρύου συνεχίζεται για περίπου δύο χρόνια μετά τη γέννηση, ενώ ακολουθεί μια πιο αργή αλλά σταθερή αύξηση του βάρους του για άλλα είκοσι χρόνια.³² Οι άνθρωποι είναι τα μοναδικά πλάσματα πάνω στη Γη που τα μικρά τους είναι παντελώς ανήμπορα επί χρόνια, και εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη φροντίδα των ενηλίκων για πάνω από μία δεκαετία.

Επειδή λοιπόν το παιδί είναι ένα τεράστιο φορτίο, οι γυναίκες δεν μπορούν να τα καταφέρουν μόνες τους. Έρρευες σε κοινωνίες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών δείχνουν ότι οι μητέρες μικρών παιδιών δεν μπορούν να συγκεντρώσουν αρκετές θερμίδες ώστε να διατηρηθούν ζωντανές οι ίδιες και τα παιδιά τους,³³ αλλά βασίζονται στη μεγάλη ποσότητα τροφής και την προστασία που τους παρέχουν τα αρσενικά που βρίσκονται στην ακμή της παραγωγικότητάς τους. Συνεπώς, ο μεγάλος εγκέφαλος, που είναι τόσο χρήσιμος για το κωτσομπολιό και τον κοινωνικό χειρισμό (όπως και για το κυνήγι και τη συλλογή τροφής), θα μπορούσε να αναπτυχθεί μέσω της εξέλιξης μόνο αν οι άντρες άρχιζαν να συνεισφέρουν κι αυτοί. Στο ανταγωνιστικό παιχνίδι της εξέλιξης, όμως, το να παρέχει ένα αρσενικό εφόδια σε ένα παιδί που δεν είναι δικό του θα ήταν μια αποτυχημένη κίνηση. Έτσι, οι ενεργοί πατεράδες, οι δεσμοί ζεύγους αρσενικού-θηλυκού, η ερωτική ζήλια του αρσενικού και τα μωρά με μεγάλο κεφάλι εξελίχθηκαν από κοινού – δηλαδή αναδύθηκαν βαθμιαία αλλά παράλληλα. Ο άντρας που ένωθε κάποια επιθυμία να μείνει με μια γυναί-

κα, να διαφωλώξει την πίστη της και να συμβάλει στο μεγάλωμα των παιδιών τους, μπορεί να δημιουργήσει εξυπνότερα παιδιά σε σχέση με τους λιγότερο πατρικούς ανταγωνιστές του. Σε περιβάλλοντα όπου η ευφύια ήταν πολύ πλεονεκτική όσον αφορά την προσαρμογή (δηλαδή σε όλα ίσως τα περιβάλλοντα του ανθρώπου, από τη στιγμή που αυτός άρχισε να κατασκευάζει εργαλεία), η επένδυση του αρσενικού στα παιδιά του μπορεί να ήταν επαρκής για τα ίδια αρσενικά (δηλαδή για τα γονίδια τους), και ως εκ τούτου να επικρατούσε ολόένα και περισσότερο σε κάθε επόμενη γενιά.

Ποια ήταν όμως η πρώτη ύλη από την οποία θα μπορούσε να διαμορφωθεί εξελικτικά ένας δεσμός ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες ενώ πριν δεν υπήρχε; Η εξέλιξη δεν μπορεί να σχεδιάσει τίποτα από το μηδέν. Η εξέλιξη είναι μια διεργασία στην οποία οστά, ορμόνες και συμπεριφορικά μοτίβα που είναι ήδη κωδικοποιημένα στα γονίδια μεταβάλλονται ελάχιστα (μέσω τυχαίας μετάλλαξης αυτών των γονιδίων) και στη συνέχεια επικρατούν μέσω επιλογής εάν παρέχουν κάποιο πλεονέκτημα στο άτομο. Δεν χρειάζεται μεγάλη αλλαγή για να τροποποιηθεί το σύστημα προσκόλλησης (το οποίο είχαν χρησιμοποιήσει όλοι οι άντρες και όλες οι γυναίκες για να προσκολληθούν στη μηιά όταν ήταν παιδιά) και για να συνδεθεί με το σύστημα ζευγαρώματος (το οποίο άρχισε σύτως ή άλλως να λειτουργεί κατά την εφηβεία σε όλα τα νεαρά άτομα).

Ομιολογούμενος, η θεωρία αυτή είναι εικονολογική (τα απολαμβόμενα οστά ενός αφοσιωμένου πατέρα δεν διαφέρουν σε εμφάνιση από εκείνα ενός αδιάφορου), αλλά συνταιριάζει όμορφα πολλά από τα επιμέρους χαρακτηριστικά της ζωής του ανθρώπου, όπως τον επώδυνο τοκετό, τη μεγάλη διάρκεια της νηπιακής ηλικίας, τον μεγάλο εγκέφαλο και την υψηλή ευφυΐα. Η θεωρία συνδέει αυτές τις βιολογικές εκκεντρικότητες των ανθρώπινων όντων με κάποιες από τις πιο σημαντικές συναισθηματικές ιδιορρυθμίες του είδους μας: την ύπαρξη ισχυρών και (συχνά) μακροχρόνιων συναισθηματικών δεσμών μεταξύ ξύ ανδρών και γυναικών, και μεταξύ ανδρών και παιδιών. Δεδομένου ότι οι άντρες και οι γυναίκες σε μια σχέση έχουν πολλά αντικρουόμενα συμπεριφορικά, η εξελικτική θεωρία δεν θεωρεί μια σχέση αγάπης αρμονική σύμπραξη για την ανατροφή παιδιών.³⁴ εντούτοις ένα καθολικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων πολιτισμών είναι ότι οι άντρες και οι γυναίκες δημιουργούν σχέσεις με μακροχρόνια προσοτική (γάμος), οι οποίες περιορίζουν με κάποιο τρόπο τη σεξουαλική τους συμπεριφορά και θεσμιοποιούν τους δεσμούς τους με τα παιδιά, αλλά και μεταξύ τους.

Δύο αγάπες, δύο λάθη

Παίρνουμε ένα πανάρχαιο σύστημα προσκόλλησης, το ανακατευόμαστε με ίση ποσότητα ενός συστήματος παροχής φροντίδας, προσθέτουμε ένα τροποποιημένο σύστημα ζευγαρώματος, και ιδού... αυτός είναι ο έρωτας. Φαίνεται